

วิเคราะห์การพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม

A Analysis Human Development in the Principles of Buddhadhamma

ไกรวุฒิ มະโนรัตน์*

Kriwuth Manorat

คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย

Faculty of Buddhism Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Email : Mkriwuth@gmail.com

Received : April 26, 2019

Revised : October 10, 2019

Accepted : October 15, 2019

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ในการวิจัย ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม ๒) เพื่อศึกษากระบวนการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม ๓) เพื่อวิเคราะห์พุทธธรรมเกี่ยวกับการพัฒนามนุษย์ งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการศึกษาจากเอกสาร

ผลการวิจัยพบว่า ตามหลักพระพุทธศาสนา มนุษย์ทุกคนมีความสามารถหรือศักยภาพในการที่จะพัฒนาจิตของตนให้เกิดปัญญาจนบรรลุถึงนิพพานได้โดยไม่มีข้อจำกัดทางด้านเพศ อายุ เชื้อชาติ วรรณะ และพื้นความรู้

การพัฒนามนุษย์ คือ การทำให้มนุษย์เจริญขึ้นด้วยการพัฒนาให้ครบ ๔ ด้าน ๑) กายภาวนา การพัฒนาอินทรีย์ทั้งหลายให้มีความเจริญงอกงามเพื่อให้รู้จักการใช้อินทรีย์อย่างเหมาะสม ไม่ก่อความเดือดร้อนให้แก่ตนเองและบุคคลอื่น ๒) สีลภาวนา การพัฒนาพฤติกรรมทางสังคมให้ยอมรับ เคารพ ในกฎเกณฑ์ กติกา จรรยา ของสังคม ๓) จิตตภาวนา การพัฒนาจิตให้เจริญงอกงามด้วยคุณธรรม มีความเข้มแข็งมั่นคง เบิกบาน สงบสุข ผ่องใส พร้อมด้วยความเพียร สติ และสมาธิ พร้อมทั้งจะเสียสละเพื่อส่วนรวม ๔) ปัญญาภาวนา การพัฒนาปัญญาให้รู้เท่าทันสรรพสิ่งตามความเป็นจริงจนมีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลสและความทุกข์

การพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาถือว่า จิตเป็นตัวคอดกำหนดพฤติกรรม และเป็นเหตุให้เกิดนามรูป การพัฒนามนุษย์ในทางพระพุทธศาสนา จึงอยู่บนพื้นฐานของการพัฒนาจิต ด้วยการปฏิบัติตามหลักของศีล สมาธิ และปัญญา ปัญญาที่ได้จากการพัฒนาจิต นำไปสู่เป้าหมายของสุดคือนิพพาน ซึ่งเป็นการพัฒนามนุษย์อย่างสมบูรณ์

คำสำคัญ: มนุษย์, การพัฒนามนุษย์, พุทธธรรม

* ผศ.ไกรวุฒิ มະโนรัตน์ Assf.Prof.Kriwuth Manorat คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย Faculty of Buddhism Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Abstract

This research has 3 purposes; 1) to study the concept of Human development in the principles of Buddhadhamma 2) to study the of the process of human development in the principles of Buddhadhamma in the principles of Buddhadhamma 3) to analyze the Buddhadhamma along with the Human development.

This is qualitative research. The results of research found that:

According to Buddhist principles, all human beings are abilities and efficiencies for development of their mind to be wisdom until attain Nibbana it is not limited about gender, age, race, caste and knowledge.

Human development is to make human growing up by the 4 aspecys : 1) Physical development : the development of facayties to be growth, to know how to use the faculties properly, not violeuce to onesels and others. 2) Moral development the socail behaviour development is accepted, respetted in the regulations, rules, ethics of society, 3) Mental development : the development of mind by virtue : to by strung, enjoy, peaceful with the effort, mindfulness and concentration, to by ready dedicate for pubsic. 4) Wisdom development : to devenop wisdom knowing all things according to reality until having freedom of mind, not cover by defilements and suffering.

The human development in Buddhism stated that the mind is contral the behavior and it is cause of arising Nams and Rupa : It is based upon the development of the mind by pra cticing the morality, concentration, and wisdom. The wisdom is developed by mental development leading to the ultimate geoal which is called Nibbana, is the development of human completely.

Keywords: Human, Human Development, Duddhadhamma

บทนำ

การพัฒนาเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเจริญโดยมีการวางแผนเพื่อหามาตรการในการปฏิบัติให้หลุดพ้นจากความทุกข์ยากที่ไม่พึงประสงค์ เป็นความพยายามที่ตั้งใจกระทำเพื่อเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมและคุณภาพชีวิตของสมาชิกต่าง ๆ ของสังคมให้สามารถพึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืน^๑ การพัฒนาโดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจของโลกตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาได้ช่วยให้สังคมมนุษย์ในยุคปัจจุบัน มีความเจริญก้าวหน้า มีวิทยาการและเทคโนโลยีมากมายและทันสมัย แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อลองมาวิเคราะห์ดูคุณภาพในแต่ละด้านของชีวิตมนุษย์ดู ก็จะพบว่า

๑) ทางด้านกายภาพ มนุษย์ในยุคปัจจุบันยังคงมีปัญหาเรื่องสุขภาพอยู่มาก แม้ว่าการแพทย์ปัจจุบันจะทันสมัยและมีความสามารถในการรักษาบำบัดกำจัดโรคต่าง ๆ ได้มากมายก็ตาม

๒) ทางด้านสังคม แม้ว่าสังคมมนุษย์ในยุคปัจจุบัน จะดูมีความเจริญก้าวหน้าทางด้านเทคนิคและวิทยาการมากกว่าสังคมยุคโบราณ แต่ปัญหาต่าง ๆ ในสังคมไม่ได้ลดลงเลย กลับมีแต่เพิ่มมากขึ้น

๓) ทางด้านจิตใจ มนุษย์ในยุคปัจจุบัน มีปัญหาทางด้านจิตใจกันสูงมาก เช่น มีความเครียดสูง เป็นโรคทางระบบประสาท มีความเร่าร้อน กระวนกระวาย

๔) ทางด้านปัญญา แม้ว่ามนุษย์ในยุคปัจจุบัน จะได้พัฒนาศักยภาพทางการใช้สมองอย่างมาก จนสามารถคิดค้นสิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ มากมาย แต่มนุษย์ก็ยังไม่สามารถที่จะควบคุมทิศทางการใช้ปัญญาที่ได้พัฒนาขึ้นมาแล้วไปในทางที่ถูกต้องได้เลย

เหตุที่สังคมมนุษย์ปัจจุบันยังคงมีปัญหาอยู่มากมายดังกล่าว อาจจะเป็นเพราะว่าการพัฒนาที่ผ่านมา ตั้งอยู่บนแนวคิดพื้นฐานที่ผิดพลาดของมนุษย์นั่นเอง คำว่า “แนวคิด” หมายถึง แบบแผนการคิดหรือทัศนคติพื้นฐานในการมองโลกและชีวิต เมื่อแนวคิดในการมองโลกและชีวิต เป็นสาเหตุพื้นฐานของปัญหาต่าง ๆ ดังนั้น การแก้ไขปัญหาที่ตรงจุด จึงจำเป็นต้องแก้ที่ “แนวคิดพื้นฐาน” แนวคิดพื้นฐานของพุทธธรรม คือ แนวคิดที่มองว่า

๑) สรรพสิ่งมีอยู่และเป็นไปตามกฎปัจจัยสัมพันธ์

๒) มนุษย์ในกฎปัจจัยสัมพันธ์ ย่อมเป็นไปตามและมีผลส่งผลตามกฎปัจจัยสัมพันธ์นั้น

๓) มนุษย์ทุกคนมีสภาพเป็นเวไนยสัตว์ คือ พัฒนาได้ตามระดับสติปัญญาของแต่ละคน และสามารถเข้าถึงพุทธภาวะ

๔) ความสามารถของมนุษย์ที่พัฒนาแล้วอย่างหนึ่ง คือ ทำให้ความแตกต่างกลายเป็นความประสาน สร้างเสริมเติมเต็มกลมกลืนซึ่งกันและกัน

^๑ พระครูอดัมจันทวรรณ, “การพัฒนาคุณภาพชีวิตเชิงพุทธบูรณาการของประชาชนในจังหวัดบุรีรัมย์”, วารสารมหาวิทยาลัยวิชาการ ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม – ธันวาคม ๒๕๖๑) : ๒๑๙.

ดังนั้น พุทธธรรมจึงเป็นแนวคำสอนหรือเป็นแนวคิดหนึ่ง ที่อาจตอบโจทย์เรื่องการพัฒนามนุษย์ เป็นแนวคิดที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ เพื่อแก้ปัญหาทางด้านการพัฒนามนุษย์และสังคมให้สมบูรณ์มากขึ้นได้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม
๒. เพื่อศึกษากระบวนการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม
๓. เพื่อวิเคราะห์พุทธธรรมเกี่ยวกับการพัฒนามนุษย์

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) โดยการศึกษาจากเอกสาร (Documentary research) ซึ่งมีขั้นตอนของการดำเนินการวิจัย (research) ดังนี้

๑. ศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนามนุษย์ กระบวนการพัฒนามนุษย์ ตามหลักพุทธธรรม จากพระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือ วารสาร เอกสาร บทความ วิทยานิพนธ์ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
๒. รวบรวม เรียบเรียง และวิเคราะห์ข้อมูล
๓. อภิปรายผลในเชิงพรรณนา

ผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง วิเคราะห์การพัฒนาคนตามหลักพุทธธรรม มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ

- ๑) เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาคนตามหลักพุทธธรรม
- ๒) เพื่อศึกษากระบวนการพัฒนาคนตามหลักพุทธธรรม
- ๓) เพื่อวิเคราะห์พุทธธรรมเกี่ยวกับการพัฒนาคน และแต่ละประการ มีผลการวิจัยโดยสรุป ดังนี้

ผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๑ พบว่า การเสนอแนวความคิดการพัฒนาคนของพระพุทธศาสนา เป็นผลมาจากความต้องการที่จะดึงความเชื่อของมนุษย์ปุถุชนในยุคอินเดียโบราณออกจาก “เทพ” มาสู่ “ธรรม”^๒ โดยสอนให้เชื่อใน “กฎแห่งกรรม” สอนให้ลงมือปฏิบัติด้วยตนเองจึงจะประสบความสำเร็จ และสอนให้เชื่อว่า ความสำเร็จมิได้เกิดจากการดลบันดาลของเทวะหรือเกิดจากปาฏิหาริย์ใด ๆ แต่เกิดจากกรรมคือการกระทำ ที่ต้องใช้ความเพียรพยายาม ที่เป็นไปด้วยความสุจริตรอบคอบ และไม่ตั้งอยู่ในความประมาท กล่าวคือ หมั่นศึกษาพัฒนาปรับปรุงการกระทำ (กรรม) ต่อไปอย่างไม่หยุดนิ่ง^๓

^๒ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๑๔.

^๓ สุวัฒน์ จันทระจำนง, ปรัชญาและศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ สุขภาพใจ, ๒๕๔๐), หน้า ๓๓๑.

การพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธศาสนา หมายถึงการทำมนุษย์ให้ดำเนินชีวิตไปในวิถีชีวิต ที่เรียกว่า “อริยมรรค” ด้วยวิธีแห่งการศึกษาหรือพัฒนา ที่เรียกว่า “สิกขา” จนกว่าจะเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของชีวิต ตามหลักพระพุทธศาสนา คือ อสริภาพ ภาวะไร้ทุกข์ หรือภาวะไร้ปัญหา ที่เรียกว่า นิพพาน^๕ สำหรับแนวคิด อันเป็นที่มาของการพัฒนามนุษย์นั้น สามารถกล่าวได้ว่า

๑. พระพุทธศาสนามองว่า มนุษย์มีธรรมชาติที่เอื้อต่อการพัฒนา เรียกธรรมชาติส่วนนี้ของมนุษย์ ว่า “ศักยภาพ” เรียกในศัพท์ทางวิชาการว่า “โพธิ” แปลว่า ปัญญาตรัสรู้ หมายถึงปัญญาที่ทำให้มนุษย์ กลายเป็นพระพุทธเจ้า^๖ นับแห่งความเชื่อที่ว่านี้ ปรากฏในบทสวดสรรเสริญพระพุทธคุณที่ว่า “... อนุตตรโร ปุริสทมมสารถิ ...”^๗ อนึ่ง พระพุทธศาสนาเรียกบุคคลผู้มีธรรมชาติดังกล่าวนี้ว่า “เวไนยสัตว์” หมายถึง สัตว์หรือสิ่งมีชีวิตอันสั่งสอนอบรมได้ ถ้ามีผู้แนะนำ มีเพื่อนดี (กัลยาณมิตร) และมีความเพียรจริงจัง ก็จะสามารถพัฒนาตนเองให้บรรลุความพ้นทุกข์ได้ มนุษย์มีเจตนาและมีกรรมของตนเอง มนุษย์ สามารถเปลี่ยนแปลงตนเองได้ และไม่ตกเป็นทาสของสัญชาตญาณหรือสิ่งแวดล้อมทั้งหลายหากมนุษย์ ไม่สมัครใจ^๘

๒. พระพุทธศาสนามองว่า มนุษย์ต้องการพัฒนาตน^๙ เนื่องจากมนุษย์ส่วนมาก ยังช่วยเหลือตนเอง ไม่ได้อย่างเต็มที่ หรือมีระดับแห่งการพึ่งพาตนเองที่ยังไม่สมบูรณ์ ถ้าปล่อยให้มนุษย์อยู่ตามธรรมชาติ ก็จะ ดำเนินชีวิตโดยอาศัยตัณหาสนองความต้องการทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งเสี่ยงที่จะเกิดอันตรายหรือเกิดปัญหาต่อชีวิตของตน (ทั้งด้านร่างกายและจิตใจ) สังคม และสิ่งแวดล้อม^{๑๐} ดังนั้น เพื่อให้มนุษย์ดำเนินชีวิตด้วยปัญญาแทนการดำเนินชีวิตด้วยตัณหาหรือแทนการวิ่งพล่านด้วยตัณหา พระพุทธศาสนาจึงต้องมาพัฒนามนุษย์ให้เขาสามารถช่วยเหลือตนเองได้ ทั้งนี้ ตามหลักการแห่งพุทธพจน์ ที่ว่า “อตตาทิ อตตโน นาโถ: ตนแลเป็นที่พึ่งแห่งตน”^{๑๑} ส่วนสาเหตุที่มนุษย์ปุถุชนไม่สามารถพึ่งพาตนเอง ได้นั้น เป็นเพราะมนุษย์ปุถุชนนั้น “ขาด” ในสิ่งต่อไปนี้

^๕ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), ธรรมกับการพัฒนาชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มูลนิธิ พุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๒-๓.

^๖ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร (พระพุทธศาสนากับการพัฒนามนุษย์), พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๓๔.

^๗ วิมพา. (บาลี) ๑/๑/๑.

^๘ ภทรพร สิริกายจน และฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, พุทธศาสนา ใน ความรู้พื้นฐานทางศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๐), หน้า ๕๓

^๙ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนากับการแนะแนว, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๒๓.

^{๑๐} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๑๖-๑๗.

^{๑๑} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๖๐/๔๕.

๑) ปัญญา คือ ความรู้ความเข้าใจในโลกและชีวิตซึ่งมีอยู่และดำเนินไปตามกฎธรรมชาติ^{๑๑} จึงปฏิบัติตนต่อโลกและชีวิตด้วยไม่รู้จักความอยากและความยึดมั่นถือมั่น (อวิชชา/ตัณหา/อุปาทาน) และจึงเกิดทุกข์หรือปัญหาตามมา^{๑๒}

๒) ความเชื่อมั่นในศักยภาพของตน คือ ไม่เชื่อมั่นในตนเอง ไม่มองตนในฐานะเป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ จึงยอมสยบอยู่กับอำนาจเหนือธรรมชาติ เมื่อพระพุทธศาสนาอุบัติแล้ว จึงสอนว่า มนุษย์เป็นสัตว์พิเศษ เรียกว่า เวไนยสัตว์

๓) แรงจูงใจที่เอื้อต่อการพัฒนาตน

๔) การรู้จักคิดหรือคิดเป็น

๕) การมีท่าทีที่ถูกต้องต่อประสบการณ์ทั้งหลาย

๖) ความมีวินัยในชีวิตและการอยู่ร่วมสังคม

๗) มีความกล้าเป็นพื้นฐาน^{๑๓}

ผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๒ พบว่า การพัฒนามนุษย์ที่มีเป้าหมายสูงสุดของชีวิต คือ อิสระภาพภาวะไร้ทุกข์ หรือภาวะไร้ปัญหานั้น โดยการพัฒนาให้ครบ ๔ ด้านของชีวิต คือ^{๑๔}

๑. ด้านกายภาพ (กายภาวนา) หมายถึงการพัฒนาความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างอินทรีย์ของเราหรือตัวเรา อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุหรือสิ่งแวดล้อมทางกายภาพให้เป็นไปในทางที่เกิดประโยชน์แก่ชีวิต โดยการปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้น ในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงามให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญ^{๑๕} สิ่งแวดล้อมทางวัตถุหรือสิ่งแวดล้อมทางกายภาพขั้นพื้นฐาน ได้แก่ ปัจจัย ๔ การพัฒนาความสัมพันธ์กับปัจจัย ๔ อย่างถูกต้อง หมายถึงการใช้ปัจจัย ๔ เพื่อคุณค่าแท้ มิใช่คุณค่าเทียม^{๑๖} สาระสำคัญของการพัฒนาอินทรีย์ คือ การใช้ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในการรับรู้โดยไม่เกิดโทษก่อผลเสียหาย (ส่งเสริมคุณภาพชีวิต) และการฝึกอินทรีย์ให้มีประสิทธิภาพในการใช้งาน นั่นคือ ให้ดูเป็น ฟังเป็น ดมเป็น

^{๑๑} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), การพัฒนาที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๑.

^{๑๒} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธศาสนและการแนะแนว, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๑๒.

^{๑๓} ขุ.ธ. (บาลี). ๒๕/๑๘๘/๕๐.

^{๑๔} ส.สหา. (บาลี) ๑๘/๑๒๗/๑๐๕.; ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ผลิตภัณ, ๒๕๕๕), หน้า ๓๔๘.

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), การศึกษา: มองเมื่อ ๓๐ ปีก่อน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๕๕.

ลัทธิสเป็น สัมผัสทางกายเป็น^{๑๗} ส่วนแนวทางการพัฒนาอินทรีย์นั้น ให้ความสำคัญแก่หลักสังวร (คือ ปาติโมกขสังวร สติสังวร ญาณสังวร ขันติสังวร วิริยสังวร)^{๑๘} และหลักโภชนมัตตัญญูตา^{๑๙}

๒. ด้านสังคัม (ศีลภาวนา) หมายถึงการพัฒนาความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ โดยมี “ศีล” เป็นหลักในการปฏิบัติตนของแต่ละปัจเจกบุคคลเพื่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ที่มีอยู่นั้น สามารถลดน้อยลงได้ เราการพัฒนาในด้านสังคัมนี้ว่า “การพัฒนาศีล” ศีล ในทางพระพุทธศาสนามีใช้ “ข้อห้าม” ที่เป็นทวนะเืองการ หากแต่เป็นกระบวนการที่นำมาปรับเปลี่ยนเพื่อให้เกิดคุณภาพแห่งชีวิตมนุษย์ ศีลในพระพุทธศาสนามีหลายอย่างและหลายระดับ แต่ศีลที่จะนำมาเป็นเครื่องมือในการพัฒนามนุษย์ด้านสังคัม จึงได้แก่ “จตุปาริสุทธิศีล” ประกอบด้วย

๑) ปาติโมกขสังวรศีล ส้ารวมในพระปาติโมกข์ เว้นจากข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย

๒) อินทริยสังวรศีล ส้ารวมอินทริย คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำจิต เมื่อจิตรับรู้อารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสกาย และสัมผัสใจ

๓) อาชีวปาริสุทธิ เลี้ยงชีพในทางที่ชอบ ไม่ประกอบด้วยการแสวงหาไม่สมควร เช่น การหลอกลวง เป็นต้น

๔) ปัจจยสันนิสิตศีล การพิจารณาใช้ปัจจัย ๔ ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้น ไม่บริโภคด้วยตัณหา^{๒๐}

ส่วนแนวทางการพัฒนาศีลนั้น อาศัยธรรมชาติ ๒ อย่าง คือ “ความเคยชินและศรัทธา” มาเป็นปัจจัยพื้นฐานและใช้สติปัญญาคอยบังคับบัญชาตั้งแต่เริ่มฝึกฝน ทั้งนี้ เพื่อให้ได้ศีลที่ดี^{๒๑}

๓. ด้านจิตใจ (จิตตภาวนา) หมายถึงการฝึกอบรมเสริมสร้างจิตให้พร้อมด้วยคุณสมบัติ ๓ ด้าน คือ

๑) ด้านคุณภาพจิต ได้แก่ เมตตา กรุณา มุติตา อุเบกขา จาคะ ทิริโอตตปปะ เป็นต้น

๒) ด้านสมรรถภาพจิต หรือประสิทธิภาพจิต โดยเสริมสร้างคุณสมบัติที่ทำให้จิตเข้มแข็ง หนักแน่น แก่กล้า สามารถทำหน้าที่ได้ เช่น ฉันทะ วิริยะ อุตสาหะ ขันติ เป็นต้น

^{๑๗} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), ธรรมกับการพัฒนาชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๑๒๐.

^{๑๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๘.

^{๑๙} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๓๗-๓๘.

^{๒๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๕.

^{๒๑} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), วินัยเรื่องใหญ่กว่าที่คิด, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘), หน้า ๑๘-๒๒.

๓) ด้านสุขภาพจิต ได้แก่ พัฒนาความสุขและภาวะที่เกื้อหนุนสุขภาพของจิต เช่น ปราโมทย์ ปีติ เป็นต้น^{๒๒}

ส่วนแนวทางการพัฒนาจิตเพื่อให้มีคุณสมบัติดังกล่าว มีอยู่หลายวิธี แต่ที่เน้นมาก ได้แก่ วิธีปฏิบัติธรรม หมายถึงการเจริญกรรมฐานทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน

๔. ด้านปัญญา หมายถึงการพัฒนาสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะจนบุคคลมีความพร้อมทางปัญญาถึงมาตรฐานของอารยชน สามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา มีจิตผ่องใส เบิกบาน ไร้ทุกข์ หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นต่าง ๆ เป็นอิสระเสรีด้วยปัญญาอย่างแท้จริง^{๒๓} ตามนัยพระสูตร ปัญญา หมายถึงความรู้แจ้งในอริยสัจ ๔^{๒๔} ความรู้แจ้งในอกุศลและอกุศลมูลกับกุศลและกุศลมูล^{๒๕} ความรู้แจ้งในไตรลักษณ์^{๒๖} ความรู้แจ้งในปฏิจกสมุปบาท^{๒๗} ความรู้ในระดับโลกียะ เรียกว่า กัมมัชสะกตาญาณ^{๒๘} หมายถึงความรู้ความเข้าใจถึงการที่พฤติกรรม และผลสืบเนื่องจากพฤติกรรมทั้งหลายของมนุษย์เป็นไปตามกฎปัจจัยสัมพันธ์ ความรู้ในระดับโลกุตตระ หมายถึงเฉพาะความรู้ความเข้าใจชัดเจนแจ่มแจ้ง ถึงขั้นเป็นมรรคเป็นผล ทำให้เป็นอริยบุคคล^{๒๙} ความรู้ความเข้าใจในสาระแห่งความเป็นไปของโลกและชีวิต ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของการพัฒนาปัญญา คือ ความรู้แจ้ง ที่ส่งผลให้ชีวิตเข้าถึงอิสรภาพ หลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์^{๓๐} ตามนัยวิสุทธิมรรค หมายถึงวิปัสสนาญาณหรือวิปัสสนาปัญญา^{๓๑} หมายถึงความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ได้ แบ่งเป็น ๙ ขั้น คือ

- ๑) อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณเห็นความเกิดดับของรูปนาม
- ๒) กังคานุปัสสนาญาณ ญาณเห็นความแตกสลาย
- ๓) ภัยตูปัฏฐานญาณ ญาณเห็นสังขารปรากฏเป็นสิ่งที่น่ากลัว
- ๔) อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณที่เห็นโทษ
- ๕) นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณเห็นความเบื่อหน่าย

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), การศึกษา: มองเมื่อ ๓๐ ปีก่อน, หน้า ๕๖-๕๗.

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓; พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๓, หน้า ๓๔๙, ๖๑๓, ๘๖๘.

^{๒๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙/๘๒-๘๓.

^{๒๖} ส.พ. (ไทย) ๑๘/๑๕๖-๑๕๙/๘๑๙๓-๘๑๙๕.

^{๒๗} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๕.

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๓, หน้า ๖๙๒.

^{๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), การศึกษา: มองเมื่อ ๓๐ ปีก่อน, หน้า ๕๘-๕๙.

^{๓๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑.

- ๖) มุญจิตกัมมตาญาณ ญาณที่ต้องการจะพ้นไปเสีย
- ๗) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณพิจารณาหาทางที่จะปลดปล่อย
- ๘) สังขารูปเขชาญาณ ญาณที่เป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร
- ๙) สัจจานุโลมิกญาณ ญาณที่คล้อยต่อการตรัสรู้อย่างยิ่ง^{๓๑}

ในวิปัสสนาญาณหรือวิปัสสนาปัญญา ๙ ขั้นนี้ เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ก็ได้แก่ ปัญญาที่รู้ขั้น ๕ อย่างตอนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ สัจจะ ๔ และปฏิจจนุปบาท ๑๒ ว่าเป็นสภาวะของรูปนามที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา กล่าวคือ มีปัญญารู้ว่าสิ่งทั้งหลายในโลกนี้ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตก็ตาม สรุปลงเป็นความจริง ๒ อย่าง คือ รูปและนาม และล้วนเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา^{๓๒} ส่วนแนวทางการพัฒนาปัญญาในทางพระพุทธศาสนาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งนั้น เน้นวิธีการฝึกฝน ที่เรียกว่า วิปัสสนาภาวนา

การพัฒนามนุษย์ใน ๔ ด้านข้างต้นนั้น โดยสาระสำคัญ ได้แก่ การพัฒนามนุษย์ตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล (กาย/สังคัม) สมาธิ และปัญญา (หมายถึงการพัฒนาบุคลากร โดยการสนับสนุนระบบการพัฒนาบุคลากรตามหลักศีลธรรม มีความสุจริตต่อหน้าที่เป็นลำดับแรก ทั้งนี้เพราะหลักธรรมจะส่งผลให้การปฏิบัติงานมีประสิทธิภาพและทำให้มีความซื่อสัตย์รับผิดชอบต่อหน้าที่มากขึ้น^{๓๓})

ผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๓ พบว่า หลักธรรมในการพัฒนามนุษย์มีอยู่มากมาย แต่ได้นำมากล่าวถึงเพียง ๒ ส่วน คือ

๑. หลักไตรสิกขา ซึ่งเป็นทั้งหลักการและวิธีการในการพัฒนามนุษย์โดยตรง คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ในสิกขา ๓ นั้น

๑) ศีล เป็นข้อปฏิบัติทางกายและวาจาเพื่อให้มนุษย์มี

๑. สัมมาวาจา เจรจาชอบ ได้แก่ วาจาสุจริต ๔

๒. สัมมากรรม มั่นตะ กระทำชอบ ได้แก่ กายสุจริต ๓

๓. สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ เว้นมิจฉาชีพ ประกอบสัมมาชีพ

๒) สมาธิ เป็นข้อปฏิบัติทางจิตให้มีสุขภาพจิตดี เป็นการสร้างสติให้รู้จักยั้งคิดและรู้จักกระตุ้นเตือนตัวเอง ให้สำนึกในความรับผิดชอบ ได้แก่

^{๓๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๕๓๘-๕๔๓

^{๓๒} โสภณ ศรีภักษดาพร, “ความคิดเรื่องมนุษย์ในพุทธปรัชญา”, รายงานการวิจัย, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยกรุงเทพมหานคร, ๒๕๓๐), หน้า ๑๗๓.

^{๓๓} เอนก คงขุนทด, “แนวความคิดการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา”, วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์, ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓ (กันยายน – ธันวาคม ๒๕๕๙) : ๗๗.

๑. สัมมาวายามะ เพียรชอบ ได้แก่ ปธานหรือสัมมปปธาน ๔

๒. สัมมาสติ ระลึกรชอบ ได้แก่ สติปัญฐาน ๔

๓. สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ ได้แก่ ฌาน ๔

๓) ปัญญา เป็นความรู้ระดับสูง รู้แจ้งแทงตลอดซึ่งสัจธรรมทั้งปวง เป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาความรู้ ปัญญาให้มีความคิดที่ถูกต้อง มีความรู้ที่ถูกต้อง ได้แก่ “สัมมาทิฐิ” เห็นชอบ ได้แก่ ความรู้หรือยัสจ ๔ ความรู้แจ้งไตรลักษณ์ ความรู้แจ้งอภิสสและอภิสสมูลกับภุสสและภุสสมูล หรือความรู้แจ้งปฏิจจสมุปบาท “สัมมาสังกัปปะ” ดำริชอบ ได้แก่ ดำริออกจากกาม ดำริไม่เคียดแค้น ดำริไม่เบียดเบียน^{๓๔}

๒. หลักธรรมที่เกื้อหนุนต่อการพัฒนามนุษย์ ได้แก่ “บุญกิริยาวัตถุ”^{๓๕} หมายถึง หลักการทำบุญ ๓ อย่าง ซึ่งเป็นหลักการเบื้องต้นในการฝึกฝนพัฒนาคนให้เจริญงอกงามในความดี ซึ่งบุญกิริยาวัตถุนี้ เมื่อนำมาปฏิบัติอย่างถูกต้องและให้แพร่หลายแล้ว จะช่วยเสริมสร้างความมั่นคงและความสงบสุขแก่สังคม และเป็นพื้นฐานที่จะช่วยให้ก้าวหน้าในไตรสิกขาเป็นอย่างดี บุญกิริยาวัตถุ ๓ นั้น ได้แก่ ทาน ศีล และ ภาวนา

บทสรุป

การพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม หมายถึงการทำให้มนุษย์ดำเนินชีวิตของตนไปในวิถีที่ถูกต้อง ที่เรียกว่ามรรคา ด้วยวิธีการแห่งการศึกษา ที่เรียกว่าสิกขา จนกว่าจะเข้าถึงภาวะที่สมบูรณ์สูงสุดคือนิพพาน อันเป็นจุดหมายปลายทางของการพัฒนามนุษย์ที่แท้จริง

การพัฒนาชีวิตตามหลักพุทธธรรม อาศัยความเชื่อความมั่นใจและความรู้ความเข้าใจที่เป็นพื้นฐาน ๒ ประการ คือ

๑. ความเชื่อความมั่นใจในธรรมชาติของมนุษย์ว่าเป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้และมีวิสัยแห่งแห่งการพัฒนาได้อย่างสูงสุด การพัฒนามนุษย์นั้น มีลักษณะเด่นอย่างหนึ่ง คือ การดึงเอาศักยภาพที่มีอยู่ในตัวมนุษย์แต่ละคนออกมาพัฒนาให้งอกงามเต็มที่ และใช้ให้ได้ผลดีที่สุด

๒. การทำให้บุคคลแต่ละคนรู้จักตัวเอง ความพร้อมและความสามารถในการที่จะตอบรับต่อสิ่งภายนอก ได้แก่ การยอมรับการเปลี่ยนแปลง การรู้จักดู และการรู้จักเลือกรับ

การพัฒนามนุษย์ที่รอบด้านครอบคลุม ได้แก่ การพัฒนา ๔ ด้าน เรียกว่า ภาวนา ๔ คือ^{๓๖}

๑. กายภาวนา หมายถึง การพัฒนาความสัมพันธ์ที่ดี ระหว่างตัวเราหรืออินทรีย์ของเรากับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุหรือทางกายภาพ (รวมทั้งเทคโนโลยี) โดยเฉพาะ การรับรู้สิ่งทั้งหลายทางอินทรีย์ ๕ คือ ตา หู

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๓, หน้า ๕๔๖.

^{๓๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙.

^{๓๖} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๑๒๗/๑๐๕.; ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

จุมก ลิ่น ภาย อย่างเหมาะสม ไม่ก่อความเดือดร้อนให้ทั้งแก่ตนเองและบุคคลอื่น โดยปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้น ในทางที่เป็นคุณ ไม่ให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้กุศลธรรมเสื่อมสูญ

๒. สิลภาวนา หมายถึง การพัฒนาพฤติกรรมทางสังคมให้ยอมรับ เคารพ ในกฎเกณฑ์ กติกา จรรยา ของสังคม การพัฒนาศีลในขั้นต้น ก็คือ ไม่ก่อการเบียดเบียน ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ผู้อื่นหรือแก่สังคม ซึ่งการพัฒนาศีลในขั้นต้นนี้เป็นขั้นง่ายที่สุดและมีความหมายเป็นฝ่ายลบ ส่วนความหมายในทางบวก ได้แก่ ประพฤติสิ่งที่ เป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้อื่นหรือต่อสังคม การมีระเบียบวินัย การอยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยดี และการประกอบอาชีพสุจริต ด้วยความขยันหมั่นเพียร ซึ่งรวมไปถึงการฝึกฝนสมาธิมาหาชีวิตทั้งหมด ศีลใน ทางพระพุทธศาสนา จึงไม่ใช่เพียงแค่การเว้นจากการเบียดเบียนทั้งทางกาย วาจา เท่านั้น แต่หมายถึงอาชีพะ ได้แก่

๑) สัมมาวาจา เจรจาชอบ

๒) สัมมากัมมันตะ การงานชอบ

๓) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ

๓. จิตตภาวนา หมายถึง การพัฒนาจิตให้เจริญงอกงามด้วยคุณธรรม มีความเข้มแข็ง มั่นคง เบิกบาน สงบสุข ผ่องใส พร้อมด้วยความเพียร สติ และสมาธิ พร้อมทั้งจะเสียสละเพื่อส่วนรวม ได้แก่ การพัฒนาคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ใน ๓ ด้าน คือ

๑) ด้านคุณภาพหรือคุณธรรม เช่น เมตตา กรุณา ความมีไมตรี ความเห็นอกเห็นใจ ความเอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ ความสุภาพอ่อนโยน ความเคารพ ความซื่อสัตย์ ความกตัญญู

๒) ด้านสมรรถภาพหรือความสามารถของจิต เช่น ความเข้มแข็งมั่นคง ความเพียรพยายาม ความกล้าหาญ ความขยัน ความอดทน ความรับผิดชอบ ความมุ่งมั่นแน่วแน่ ความมีสติ ความมีสมาธิ

๓) ด้านสุขภาพหรือความสุข เช่น ความมีปิติอิ่มใจ ความปราโมทย์ ร่าเริง เบิกบานใจ ความสดชื่น ผ่องใส ความรู้สึกพอใจ

๔. ปัญญาภาวนา หมายถึง การพัฒนาปัญญาให้รู้เท่าทันสรรพสิ่งตามความเป็นจริงจนมีจิตใจ เป็นอิสระ ไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลสและความทุกข์ เริ่มตั้งแต่ความเชื่อที่มีเหตุผล ความเห็นที่เข้าสู่แนวทาง ของความเป็นจริง การรู้จักหาความรู้ การรู้จักคิดพิจารณา การรู้จักวินิจฉัย ไตร่ตรอง ทดลอง ตรวจสอบ ความรู้ความเข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล การเข้าถึงความจริง การนำความรู้มาใช้แก้ปัญหาและคิดการต่าง ๆ ในทางที่เกื้อกูลสร้างสรรค์ เฉพาะอย่างยิ่ง เน้นการรู้ตรงตามความเป็นจริง ตลอดจนรู้แจ้งความจริงที่เป็น สากลของสิ่งทั้งปวง จนถึงขั้นรู้เท่าทันธรรมดาของโลกและชีวิต ที่ทำให้มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดปัญหา ไร้ทุกข์ เข้าถึงอิสรภาพโดยสมบูรณ์

บรรณานุกรม

ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ และคณะ. **ความรู้พื้นฐานทางศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๐.

พระครูอุดมจันทวรรณ. “การพัฒนาคุณภาพชีวิตเชิงพุทธบูรณาการของประชาชนในจังหวัดบุรีรัมย์”.

วารสารมหาวิทยาลัยวิชาการ ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม – ธันวาคม ๒๕๖๑) : ๒๑๙.

พระพุทโธสาจารย์. **วิสุทธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส ปจฺโม ภาค**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____. **วิสุทธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส ตติโย ภาค**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **การพัฒนาที่ยั่งยืน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐.

_____. **พระพุทธศาสนา พัฒนาคนและสังคม**. โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙.

_____. **จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร (พุทธศาสนากับการพัฒนามนุษย์)**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

_____. **ธรรมกับการพัฒนาชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

_____. **การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒.

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕.

_____. **ชีวิตที่เป็นอยู่ดีด้วยมีการศึกษาทั้ง ๓ ที่ทำให้พัฒนาครบ ๔**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๔.

_____. **วินัยเรื่องใหญ่กว่าที่คิด**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘.

_____. **พระพุทธศาสนากับการแนะแนว**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

_____. **การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฯ เทปบันทึก ๒๕๐๐**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

- _____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- สุگیر ทุมทอง. **การพัฒนาอินทรีย์สังวร**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์
จำกัด (มหาชน), ๒๕๓๙.
- สุวัฒน์ จันทระจำนง. **ปรัชญาและศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๔๐.
- โสภณ ศรีกฤษดาพร. **ความคิดเรื่องมนุษย์ในพุทธปรัชญา**. **รายงานการวิจัย**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัย
กรุงเทพฯ, ๒๕๓๐.
- อเนก คงขุนทด, พันโท. “แนวความคิดพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา”. **วารสารบัณฑิตศึกษา
ปริทรรศน์**. ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓ (กันยายน – ธันวาคม ๒๕๕๙) : ๗๗.